

א. תולדות *

תולדותיו של ר' משה אלשיך הסתום מרובה בהן על המפורש¹, ולא באנו כאן אלא לרמז עליהן. אביו ר' חיים אלשיך חי באדרינופולי ושם נולד בנו סמוך לשנת ר"פ². עיקר לימודו היה בשאלוניקי. שם קיבל תורה מפיו של ר' יוסף טאיטאצק ועמו בחברתו היה גם ר' אליעזר אשכנזי³. הוא למד תורה גם מפיו של מרן ר' יוסף קארו⁴. לא ברור אימתי הגיע לצפת. כאן סמך אותו ר' יוסף קארו שנסמך על ידי ר' יעקב בירב, מחדש הסמיכה, והושיבו בבית דינו. אחרי פטירתו של מרן עברה הרשות להסמך לר' משה אלשיך⁵.

עיקר עיסוקו היה בהלכה. בהקדמה לס' חבצלת השרון, שהוא חיבורו. הראשון שנדפס, כתב: "מנעורי גדלני, צדקה יעטני, הביאני המלך הקדוש בפתחי שערים המצוינים בהלכה... שם לי צורי וגואלי, אלי אלי תומך גורלי, על ברכי אבי אבי רבי רבי, שר גדול רב ורב אור ישראל מאיר עיני חכמים בהלכה, כי שם צוה ה' את הברכה". לימודיו אלה העסיקוהו זמן רב: "שונה הלכות בכל יום שוקד על דלתותיו יום יום לשמוע בלימודים, בין דם לדב בין דין לדין, מפיו יורה יורה ידין ידין". לדעתו בשתי דרכים יכול האדם לקנות את עולמו: על ידי לימוד הלכה, או "באמנה את עמו להיות דורש טוב לעמו גדולים חקרי אגדה ותעודה, מוכיח במישור, ומורה הנבוכים". בדרשה לא עסק אלא לצורך ולשמה היו עיוניו במקרא וחידושי בו.

האלשיך יסד שתי ישיבות ולימד בהן⁶. כן עמד בראש בית דין בצפת וקבע עתים לעסוק בצורכי הציבור. אף היה ראש "בית הועד"⁷. עם תלמידיו נמנה ר' חיים ויטאל, ועל כך כותב מ' בניהו: "ר' משה אלשיך היה רבו המובהק במקצועות ההלכה, כשם שהאר"י היה רבו בקבלה. הוא למד אצלו עוד בצעירותו. הידיעה הראשונה שהוא מוסר על לימודיו אצלו, היא משנת שי"ז, כלומר בהיותו בן ארבע עשרה שנים"⁸. לפי עדותו של הרח"ו מאותה שנה, ציווה מרן לר' משה אלשיך "בשם המגיד הדובר בו שיזהר בכל יכלתו מאד

* מתוך עבודת-סיום באוניברסיטה העברית, שנעשתה בהדרכתו וייעוצו של פרופיסור ישעיהו תשבי. חלקה הראשון של העבודה הופיע ב"ספונות", ספר ה, עמ' קנגרה. חלק שני הופיע ב"ספונות" ספר ו, עמודים קצטרנח. כאן הבאנו קטעים נוספים מן העבודה הנזכרת המשלימים את החומר שהובא שם. הרבה מהערותיו והארותיו של פרופיסור תשבי משוקעות בעבודה זאת. ותודתי אמורה לו על כך. בכתביו אין הערות ביאוריות. וכל שמצאתי בו ביסוס לפרט מסויים ציינתי.

1 באנציקלופדיות שונות נקבעה שנת רס"ח, לפי שבשנת רצ"ו, בבוא ר' יוסף קארו לצפת מינה את ר' משה אלשיך לדיין. מ' בניהו העירני שאין כל יסוד לכך.

2 עיין הקדמת ר' ברוך קאלימאני לס' תורת משה, ויניציאה שס"א.

3 אין כנראה יסוד לכך שלמד תורה מפיו ר' יוסף קארו בתקופה שלפני היותו בשאלוניקי.

4 עיין מ' בניהו, חידושה של הסמיכה בצפת, ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 256.

5 עיין על כך להלן, בפרק על ס' שערים. על טרדותיו בישיבה עיין הקדמת ר' משה אלשיך לס' משלי.

6 עיין מ' בניהו, שם, עמ' 254—255.

7 מ' בניהו, רבי חיים ויטאל בירושלים, סיני, כרך ל, תשי"ב, עמ' סח.

[קפא]

ללמדני, שאני עתיד לישאר אחריו בדור ממלא מקומו, ודבר זה הזהיר גם לי" 9. בעשרים באלול שנת ש"נ סמך ר' משה אלשיך את ר' חיים ויטאל בצפת 10.

ר' משה אלשיך עסק גם בקבלה וממנה שאב את יסודות השקפת עולמו, לדעתו היא הדרגה העליונה בלימוד התורה ואף הטיף לעסוק בה 11. מסורת מבית-מדרשו של תלמידו, הרח"ו, מלמדת שהאר"י ביקש להניא את ר' משה אלשיך מלעסוק בחכמת הקבלה 12. אך כנראה שרצונו ללמוד מן האר"י עצמו לא עלה בידו. מדברי הרח"ו יש ללמוד שאכן עסק בתורת הקבלה, ואף נמנה עם חבורת האר"י 13. אפשר אולי לפרש את דברי תלמידו ר' חיים ויטאל, שסירב ללמד את רבו תורת הנסתר, בגלל הפגיעה בכבודו. הרח"ו עצמו כותב שפעם אחת גזר עליו ר' משה אלשיך לגלות לו דברים שהאר"י אסר עליו לגלותם, והרח"ו עשה רצונו 14.

מחמת טרדותיו המרובות לא היה סיפק בידי ר' משה אלשיך לכתוב כל חידושיו. שלוש סיבות מונה בנו בהקדמה לס' רב פנינים: "אחת, את עמלינו אלו הבנים אשר חנן ה' לנו ב' ישיבות תלמידים, כי יותר שהמה חכמים מחוכמים, לא ימיש מתוך האהל לישא אתם בעמל עיונם... שנית, כי יבוא אליו העם לדרוש אלקים בין דם לדם בין דין לדין ויהי למס עובד מבית ומחוץ. שלישית, צרכי צבור בעיר אלקינו הר קדשו כי רבו". ר' משה אלשיך עצמו כתב באחת מתשובותיו "טרדות עסקי עירנו כי רבו, מנעוני מלהאריך" 15. יש עדויות שר' משה אלשיך יצא בשליחות צפת לערי סוריה ותורכיה וכנראה גם לפרס. כן שלח כרוז למען צפת לשאר ארצות וביחוד לאטליה, והשפעתו של כרוז זה היתה מרובה 16. ר' משה אלשיך נפטר בצפת לפני שנת ש"ס (בשערי הספרים שנדפסו אז נזכר בברכת המתים).

ר' משה אלשיך היה דורש בצפת בכל שבת, והמונים רבים באו לשמוע תורה מפיו. בערבי-שבתות היה מעיין במקרא ומכין את הדרשה. מן החומר הזה נתגבשו אחר-כך פירושים שיטתיים למקרא 17. דומה, שתקופת פעילותו העיקרית בכתיבת פירושו היתה סביב שנת שכ"ג 18. לאחר מכן חלה הפסקה ארוכה מאד בכתיבה. בשנת שמ"ו החלה תקופת ההדפסה. פירושו של ר' משה אלשיך כוללים כמעט את כל ספרי המקרא: ספר "תורת משה" על התורה; "חבצלת השרון" על דניאל; "שושנת העמקים" על שיר השירים; "תפוחי זהב" על תהילים 19; "מראות הצובאות" על נביאים ראשונים ואחרונים; "חלקת מחוקק" על

9 ספר החזיונות, מהדורת אשכולי, ירושלים תשי"ד, עמ' ב.

10 מ' בניהו, חידושה של הסמיכה, שם, עמ' 256. ור' נוסח הסמיכה ועליה שם, עמ' 264—266.

11 עיין עמ' 62 ואילך. ובדבריו של ר' ברוך קאלימאני, הקדמה לתורת משה.

12 ספר הכונות ומעשה נסים, קושטא ת"פ, דף ה, ב—ג, א. ועיין גם ספר החזיונות, עמ' ח.

13 ספר החזיונות, עמ' ריט.

14 ספר החזיונות, עמ' קפח.

15 ר' שו"ת ר' משה אלשיך, ויניציאה שס"ה. סי' פד, דף קנז, ב.

16 ר' ברוך קאלימאני, הקדמה לס' תורת משה. ועיין יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 241.

17 ר' על כך להלן עמ' 57.

18 שנת הדפסת ספר דניאל.

איוב; "רב פנינים" על משלי; "דברים טובים" על קהלת; "דברים נחומים" על איכה; "משאת משה" על אסתר; "עיני משה" על רות. כן חיבר ספר "שאלות ותשובות" שהוא ספרו היחיד בהלכה שנדפס.

מלבד חיבורים אלה היה לו ספר בשם "שערים"²⁰ שנתחבר לפני פירושו לתורה, אך הוסיף עליו אחר־כך²¹. גם בנו ר' חיים סבר שאפשר לצרף ל"שערים" ביאורים שונים של אביו שלא מצא להם מקום בספרי הפירוש²². שני חיבורים אחרים של ר' משה אלשיך לא ראו אור ואבדו ואף נעלמו מעיני עורכי רשימות ספריו. הראשון הוא פירוש למדרש רבה הנזכר בספריו "תורת משה"²³ ו"חבצלת השרון"²⁴. ספר זה לא היה בידי בן המחבר בבואו לויניציאה להדפיס את ספרי אביו, אך הוא קיווה להדפיסו²⁵. ספר שאלות ותשובות הנדפס, אינו ספרו היחיד בהלכה²⁶. בכתב־יד היה ספר גדול על סוגיות הש"ס, שהיו בו לפי עדותו של קאלימאני "חבילות חבילות של הלכות סוגיות ושיטות"²⁷, וכעדות בנו ר' חיים אלשיך — "סוגיות מהגמרא". אף ספר זה לא נמצא עמו בויניציאה, אך קיווה להדפיסו²⁸. הפירושים לאבות ולהגדה של פסח, אינם חיבורי אלשיך אלא ליקוטים שליקטו אחרים מפירושו וסידרום בספר²⁹. הראשון מיוסד בעיקר על הפירושים שבספר ויקרא מן הפרשיות הנקראות בין פסח לעצרת, שבאותם שבועות נהגו לקרוא פרקי אבות. והשני לוקט בעיקר מפירושו ל"שמות" ושולבו בו הפירושים לפסוקים העוסקים בשיעבוד מצרים ובגאולה.

ר' משה אלשיך שם מעייניו להדפיס את חיבוריו ולכן ציווה על בנו ר' חיים שייצא לאיטליה ויעשה למען הדפסתם. וכך כותב ר' ברוך קאלימאני: "הבן יקיר לו הכין ופעל לשמור ולעשות מאמר אביו ז"ל... אחת דבר בלבו והוא קיום הדבר צוה הרב אביו האהוב והחביב זצ"ל, להוציא לאור כל תעלומה, חכמות בחוץ תרונה מידו לו"³⁰. הוא גם ביקש שאת כתביו יגיה ר' יצחק ב"ר מרדכי גרשון טריויס, תלמידו, שהתיישב בויניציאה

- 19 כנראה חזר ונדפס בשם "רוממות אל". ס' "תפוחי זהב" נדפס בקורוג'ישמי ולא נמצא באוספי הספרים בירושלים. בקטלוג קוולי (עמ' 462) כתוב שנדפס בשנת שנ"ז.
- 20 אין ר' משה אלשיך קורא לספר זה "מאה שערים". בנו כינהו "מאת שערי התורה" (סוף הפירוש למלאכי). הראשון שקרא לספר "מאה שערים" הוא ר' ברוך ב"ר שמחה קאלימאני. עיין הקדמתו לס' תורת משה.
- 21 עיין בראשית, דף ה, ג. "ועוד נרחיב ביאור מאמר זה בשערים בס"ד". עיין גם כי תבוא, דף שו, ב. ד"ה אמנם "כאשר יתבאר אצלינו בשערים המצויינים לנו בדרושי התורה".
- 22 עיין בהערותיו בסוף הפירוש לירמיהו.
- 23 "והנה דברים אלה צריכים ביאור רחב, והנה הרחבנוהו בביאור ב"ר, אף פה בקוצר נמרץ נאמ' היוצ' ממאמרנו שם". בראשית א, ב, דף ג, ב.
- 24 דניאל, בפירוש לפרק ט, טו: "אך הנה בביאורנו לבראשית רבה...".
- 25 הבן מזכירו בהערותיו בסוף הפירוש לתהילים וכן ר' ברוך קאלימאני בהקדמתו לס' תורת משה.
- 26 עיין הערת הבן בסוף הפירוש לתהילים.
- 27 הקדמה לס' תורת משה.
- 28 עיין דבריו בסוף ס' רוממות אל.
- 29 ר' להלן, והע' 40.
- 30 הקדמה לס' תורת משה.

והגיה ספרים הרבה. וכך נאמר בשער ספר "משאת משה": "והגה מפיו יצא מפי הרב זלה"ה לעבור על ספריו בהגהת החכם השלם כמוהר"ר יצחק גרשון נר"ו תלמידו, איש מהיר בהגהתו ועשה יעשה מפתחות".

רק חלק קטן מספריו נדפס בחייו. ראשונה נדפס הספר חבצלת השרון בקושטא בשנת ה'תש"ה, ולא ברור אם היא שנת ש"ג או ש"ח. ס' שושנת העמקים נדפס בשנת ש"א בויניציאה (בלי הטקסט), ושנה אחר־כך חזר ונדפס שם ספרו חבצלת השרון.

ר' חיים אלשיך היה באיטליה בשנת ש"ס ועסק בהדפסת הספרים. עבודת ההדפסה נמשכה כשמונה שנים (ש"ס—ש"ז). במשך שנים אלו הובאו לדפוס רובי ספריו של ר' משה אלשיך. בשנת ש"ס—ס' תורת משה על כל התורה; בשנת ש"א—מהדורה שניה של ס' שושנת העמקים והפעם נדפס עם הטקסט; דברים טובים על קהלת; דברים נחומים על איכה; משאת משה על אסתר; עיני משה על רות; רב פנינים על משלי. בשנת ש"ג—חלקת מחוקק על איוב ואת הפירוש לנביאים ראשונים, שהושלם אותה שנה³¹, ולא נדפס עם הטקסט (מהדורת ויניציאה ש"פ נדפסה עם הטקסט); בשנת ש"ה—רוממות אל על תהילים ו"שאלות ותשובות"; בשנת ש"ז—הפירוש לנביאים אחרונים (בלי הטקסט), והוא לקוי בחסר. בספר ירמיהו נדפס הפירוש רק עד פרק ל"ז, ובסופו ציין הבן: "עד כאן מצאתי מירמיה ממה שהבאתי עמי להדפיסו, ובהיות אמת שבביתי ובחומותי בצפת תוב"ב יש מההעתק הראשון להשלימו, כעת לא נמצא אתי יותר ממה שהדפסתי, ויעצוני כליותי להדפיס הנמצא אתי משום בל תאחר, עד שאלך ואשוב". פי' ספר יחזקאל לא נתחבר כלל. ר' משה אלשיך נמנע, כעדותו של בנו, מלחבר עליו פירוש: "שכל העולם יודעים שאבא מארי זלה"ה המחבר השתדל בכל פרושיו שעשה שלא לשים עצמו בדברי קבלה מפורסמת ומה גם בגילוי ביאת משיחנו, כאשר יראו מעכ"ת שעשה בסוף חבצלת השרון הוא פירוש דניאל, שהשמיט עצמו מליגע במראות דניאל". לאחר סיום הדפסת נביאים אחרונים קיווה ר' חיים אלשיך להדפיס את ס' "שערים", שהיה עמו באיטליה³². אף קודם לכן, בשנת ש"ה, הודיע שבדעתו "להוציא לאור משפט שאר החבורים שהם פירוש נביאים אחרונים, שאלות ותשובות ושערים אשר ישנו פה עמנו היום, ואשר איננו פה שהם פירוש רבות וסוגיות מהגמרא שהנחתים בביתי ובחומותי"³³. שלושה ספרים אחרונים אלה לא נדפסו ואבדו.

השפעה גדולה נודעה לכתביו של ר' משה אלשיך הן על הדרשה והן על פרשנות המקרא ותורת המוסר. ענין זה טעון מחקר יסודי לעצמו. שמות ספריו לא נתקבלו וכל יצירתו הפרשנית נקראת בשם "אלשיך" סתם. הדרשנים נהגו להתחיל את דרשותיהם במאמר מן

31 בשער הספר נזכרת השנה 'ישמחו' וסימנו באלשי"ך. כן בסוף מלכים מופיע שוב 'ישמחו'. יערי לא הרגיש בכך וחשב שההדפסה נמשכה עד ש"ז. ולא היא, כי מדברי הבן בסוף תהילים וכן בתחילת הפירוש לישעיהו יוצא שלאחר השלמת ספר מלכים, הפסיק בהדפסת מראות הצובאות, והמשיך בנביאים אחרונים רק בשנת ש"ו או ש"ז.

32 דברי ר' חיים אלשיך בסוף ס' רוממות אל.

33 עיין סוף הפירוש למלאכי.

ה"אלשיך". ההערצה הרבה שרחשו לו נתבטאה גם בכך שהוסיפו לשמו כינוי "הקדוש",³⁴ ובחיבור ליקוטים וקיצורים מפירושו. כתרי אגדה ענדו לו וספרו ניסים שנתרחשו לאלה שקראו בספריו.³⁵

ב. התהוות הפירוש למקרא

תחילה לא עלה בדעתו של ר' משה אלשיך לחבר פירוש חדש לתורה, עיונו בתורה לא בא אלא לצורך הדרשה בפני קהל שומעיו.³⁶ ובהקדמה לפירוש התורה³⁷ כתב: "כי אל אלקים הוא יודע וישראל הוא ידע, כי לא כונתי מלאכתי לכך, כי מנעורי גדלני עסק התלמוד, מרבה ישיבה... הלילה עיון והיום הלכה, בקול מחצצים חצי תשועה, הבין שמועה בבקר בבקר, ואחריו אל הפוסקים עד בא השמש. ואל שואל כענין להשיב כהלכה". תכנית לימודים גדושה במשך כל היום וחלק מן הלילה בלימוד גמרא, עיון בפוסקים ובירור שאלות דין שהובאו בפניו, ודאי שאינם מאפשרים עיסוק בפרשנות המקרא: "ולא לבי הלך לעשות קבע מדרשות ופשטים, זולתי אשר הקרה ה' לפני, אל ה' ויאר לי לעת מצוא מנוחה מההלכה ביום הששי, כי מדי שבת בשבתו יבוא אלי העם לדרוש להם על פי התורה". דבריו אלה שנכתבו בסוף שנותיו, מלמדים שגם בעת זקנה לא ראה ר' משה אלשיך עיקר עיסוקו בפרשנות המקרא.

בדרשה עסק כבר עם בואו לצפת. בספרו הראשון שנדפס, ניכר שפירושו לספרים שונים הולכים ומתגבשים וכבר חוברו פירושו לשערים ולמדרש רבה.³⁸ המחבר עצמו מעיד, שקהל שומעיו בא לשומעו "מימים ימיה". כיצד הפכה, איפוא, יצירתו הדרשנית לפירושים כמעט לכל ספרי המקרא, עד שלא נותר אף ספר דרשות אחד של אלשיך? בהקדמה לס' חבצלת השרון הוא כותב שנהג לכתוב את חידושו לאחר הדרשה בעל-פה, במוצאי שבת, לצורך שמירתם לזמן אחר: "וזאת היתה לי שנה שנה, מפי אומר אל האנשים הצובאים וממחרת השבת אני כותב על הספר בדיו". כדברים האלה כתב גם בהקדמותיו למגילת אסתר ורות וכן בהקדמה לפירוש התורה. לא מקרה הוא שאלשיך לא כתב דברים אלה, אלא בהקדמה לספרים הנזכרים. חומר לדרשותיו שאב מן התורה לרוב שבתות השנה ומן המגילה ודניאל לתקופות מסוימות. לכן הירבה אלשיך לעסוק בספרים אלה ולפיכך קדם חיבורם.

ממה שאמרנו שר' משה אלשיך כתב דבריו אחרי הדרשה ולא לפני, יש להסיק שבשעת האמירה נתפרשו הדברים היטב ונתגבשו, ומכאן אולי ניתן להסיק על כשרונו הרב בדרשה

34 חיד"א, שם הגדולים, בערכו.

35 הדבר מוכח גם מהקדמתו לדניאל. הוא מציין שהיה עליו למצוא בעצמו פירושים לדניאל מאחר שלא הגיע עדיין ספרו של אברבנאל, "מעניי הישועה", שאליו מתכוון הוא בדבריו בהקדמה: "ומה גם עתה אשר לא בא בן ישי משמיע ישועה במעניי הישועה". הוא מזכיר פעמים אחדות בספר את פירושו של אברבנאל.

36 ספר בראשית נדפס בשנת ש"ג. בהמשך ההקדמה מעיד שנערכה סמוך להדפסה.

37 ר' למעלה והע' 25.

שבעל-פה. בהקדמה לתורה נזכר תפקיד נוסף לכתיבה: איסוף החידושים כדי להגיע לפירוש כולל: "ומדאגה מדבר פן הלקט יעשה שכחה העליתי על ספר הזכרונות דברי הימים הנוראים... והיה עם לבבי לשום שכל הבין והעמיק, הרחיב בכל כלליה ופרטיה, ויהי כי ארכו הימים וימצא כתוב כל דברי התורה הזאת וידי משה כבדים".

לא כל הנאמר נכתב. דברים רבים הושמטו, כי מגמת הכתיבה היתה להגיע במשך השנים לכתיבת חידושים על חלקים רבים עד שיתהווה פירוש שלם. בפירוש התורה ניכרים סימנים של דברים מאוספים, הן בעובדה שחלקים חשובים ביותר לא זכו לפירוש³⁸, והן בכך שבצד מערכות קשיים מרוכזות לפסוקים אחדים, מופיעים פירושי פסוקים בודדים שכנראה נוספו לאחר זמן, לצורך השלמת הפירוש³⁹. בשעת הכתיבה ערך את דבריו ובחר לכתוב חידושים פרשניים ולהשמיט חלקים אחרים של הדרשה, וצירופם של חידושים אלה יצר את הפירוש.

עם כל זאת עדיין נותרו שרידים רבים של הדרשה. בויקרא בפרשיות רבות מובאים פירושים לרוב פרקי מסכת אבות, שכן בתקופה זו של השנה נוהגים לקרוא בשבתות שבין פסח לעצרת פרקי אבות. במקומות אחדים מצויות גם תוכחות ישירות לבני דורו⁴⁰.

עריכה זו החלה מיד אחרי הדרשה ונמשכה עד להדפסה. מן המהדורה הראשונה ועד להדפסה עבר זמן רב, וכל זמן זה, לא חדל לערוך, להוסיף ולתקן את דבריו: "כי יודע אלקים כי המהדורא הזאת עשיתי בימי חרפי מכל אשר דרש דרש משה, ומן אז חדלתי לכתוב, הגדלתי הוספתי על כל קוץ וקוץ פרחים ושושנים פנים מפנים שונים"⁴¹. לא הסכים ר' משה אלשיך להדפיס את פירושו עד שגמר לשכלל את המהדורה הראשונה ועוד קיווה לחבר מהדורה שנייה. בסוף הפירוש לבראשית ובמקומות שונים לפני כל ספר משאר ספרי התורה ואחריהם, העיר מעין לשון זו: "כי כאשר עד כה ברכני ה' במהדורא קמא בספר בראשית, כה יעשה וכה יוסיף להפליא חסדו לי בספר הזה ויתר ספרי התורה, להשיב ידי ללבן ולברר הטוב טוב מכל הכתוב, במהדורא שניה בכל ספרי התורה". סידור מהדורה שניה לא עלתה בידו כיוון שטרדות הישיבה ועסקי הציבור מנעו זאת ממנו.

בס' חבצלת השרון מזכיר אלשיך פעמים אחדות פירושים לקטעים שלמים מן התורה, כגון פירוש למעשי דור הפלגה⁴² ונמרוד⁴³, ואין הוא מציין כלל פירושו לתורה. אין ספק כי אז כבר היו בידו פירושים לכמה מסיפורי המקרא — הראייה שבסוף פירושו לחלום פרעה הוסיף "כאשר בארנו במקומו"⁴⁴. — ובביאורו לפסוק במשלי בס' חבצלת השרון ציין "כמבואר אצלנו במקומו"⁴⁵. אפשר לשער, איפוא, שלפני שנדפס ספרו על דניאל היו

38 עיין ספונות, ה, עמ' קפ והע' 41 שם.

39 עיין שם, עמ' קנג—קנד.

40 עיין בא, דף קה, ב; ויקהל, דף קנה, ב; נשא, דף ריד, ד. ד"ה והנה.

41 עיין הקדמה לס' תורת משה.

42 עיין דף לג, ב. הפירוש נמצא גם בס' תורת משה, דף יח, ד. ד"ה ויהי.

43 דניאל, דף לט, ב.

44 שם, דף נט, א.

45 שם, דף מא, א.

לחקר חיבוריו של רבי משה אלשיך

פירושיו לתורה ולמשלי בתהליך התגבשות ועריכה. בתקופה זו התמסר ר' משה אלשיך לכתיבת פירושו. הפירוש למשלי קדם לעריכת הפירוש לתורה כי במשלי ציין: "גם שדרוש זה צריך ביאור רחב כאשר נבאר בס"ד בביאור התורה". עריכת הפירוש לתורה הושלמה כנראה אחרי הפירוש לדניאל⁴⁶, משלי⁴⁷ שיר השירים⁴⁸ מגילת אסתר⁴⁹, ונחמיה⁵⁰. יסוד ליצירתו הפרשנית של אלשיך היא, כאמור, הדרשה שבעל-פה. לפיכך עדיין אין זכר לפירושו לנביאים ראשונים ואחרונים וכן לספרים אחרים שאינם משמשים נושאים לדרשה. פירושים אלה נתחברו אחר-כך, כנראה מתוך רצון להשלים פירושו למקרא.

הפירוש לבראשית רבה כבר נכתב בעת הדפסת ס' חבצלת השרון⁵¹. אפשר שהוא ספרו הראשון. גם ספרו "שערים" קדום הוא⁵². יש לשער ששני ספרים אלה חיבר האלשיך בראשית עבודתו ושימשו הכנה לפירושו השיטתיים. הפירוש לבראשית רבה היה יסוד לפירוש התורה. הוא מרבה בהבאות מבראשית רבה שמשלבם לפירושו הפשטיים לתורה⁵³.

אוצר החכמה

ג. ספר "שערים"

ספר "שערים" היה מחולק לפרקים שנקראו "שערים". לכל שער שם המציין את תוכנו. בהבאות מספר זה מזכיר ר' משה אלשיך שערים אלה: "שער מהות האדם"⁵⁴, "שער נעשה אדם"⁵⁵, "שער מהות הנפש"⁵⁶, "שער המזלות"⁵⁷, ו"שער הידיעה"⁵⁸. כל שער נתייחד לברור בעייה אחת. עניינו של "שער המזלות" הוא ברור הבעייה "אם מושלים על הארץ ועל פיהם יהיה הטוב והפכו על הארץ, אם אין"⁵⁹, או כפי שניסח זאת במקום אחר: "אם הכל תלוי במזל או בהשגחה". כן "שער הידיעה" בא לענות על שאלת הרמב"ם: "על הידיעה העליונה ית' לומר אם לא יעצרנו יתברך הגשם של העוה"ז מלהשגיח בכל פרטיו — בטלה

46 ואתחנן, דף רסג, ב, קושי ה. שם מוזכר פירושו לדניאל בשמו: "חבצלת השרון".

47 תזריע, דף קעו, ב. ד"ה אמנם: "וטרם נבאר הענין נזכירה מאמרנו בביאור משלי". עיין גם בהר, דף רא, ג. ד"ה את ספיה. שם מוזכר אף השם "רב פנינים".

48 ויגש, דף עו, א מוזכר השם: "שושנת העמקים".

49 וילך, דף שיד, ב. מוזכר פעמיים הפירוש למגילת אסתר.

50 בפ' בראשית כתב: "מעין הכתוב אצלנו במזמור שמחתי באומרים לי".

51 בדניאל, בפירוש לפרק ט, טו נזכר: "אך הנה בביאורנו לבראשית רבה...".

52 עיין להלן. בדברנו על ספר שערים הסתמכנו על הבאות רבות הנזכרות בתורה. תזריע, דף קעו, א. ד"ה והנה. כאן הוא מזכיר שבס' שערים כתב פירוש למשנה מסויימת ומציין שאחר כך נתחדש לו פירוש נוסף ומזכירו בתורה. אך ברור שס' שערים לא היה מושלם אותה שעה והמחבר ובנו הוסיפו עליו אחר כך.

53 עיין ספוגות, ה, עמ' קעא ואילך.

54 בראשית, דף ה, ג. ד"ה אמנם הנה ידענו.

55 בראשית, דף ז, א. ד"ה אך, יתכן והכונה לשער מהות האדם.

56 שם, דף ו, ד. ד"ה וייצר.

57 שופטים, דף רצב, ד. ד"ה אמנם הנה. דברים טובים, קהלת ג, דף יא, א. ד"ה לכל.

58 ואתחנן, דף רסג, ג. מראות הצובאות, שמואל א' פרק ב, דף כא, ב.

59 שופטים, דף רצב, ד. ד"ה אמנם הנה. דברים טובים, קהלת ג, דף יא, א. ד"ה לכל זמן.

[קפז]

שכר ועונש ח"ו, כי הלא כצדיק כרשע מוכרח במעשיו... והנה בשערים המצויינים לנו הארכנו, ייחדנו על זה שער מיוחד⁶⁰. שערים אחרים שנזכרו עוסקים בבירור מהויות האדם והנפש, ומבררים שאלות בהשקפת עולם. שער "מהות הנפש" בא להסביר השאלה: "איך דבר רוחני חלק אלוה ממעל יעתק משרשו חוצה אל תוך חומר עכור"⁶¹. בשער "מהות האדם" דן בתפקידו של האדם בהורדת שפע לקיום העולם ובדרך שבה נעשה הדבר על-ידי למוד התורה, וכן מציין שהאדם נברא מארבעה עולמות כדי שיוכל למלא תפקידו בהורדת השפע.

ניתן לשער כי "שערים" אלה ורבים אחרים שלא הוזכרו, היו סדורים כסדר פרשיות התורה, שכן בכמה מקומות מביא ר' משה אלשיך מובאות מספרו "שערים" על-פי הפרשיות⁶². בפרשת בראשית ובפרשת ויצא דן בענין מהות האדם: "ואחשבה כי הנה האדם נכלל משני הפכים גוף ונפש וכלול מארבעה עולמות כמפורש אצלנו בשערים פרשת בראשית ופרשת ויצא"⁶³. כנראה ש"שער מהות האדם" או "שער נעשה אדם" היה חלק מפרשת בראשית, ובא כביאור לפסוק "נעשה אדם". ענין זה מוכח גם מכך ששער "מהות הנפש" מבוסס על פסוק "וייצר ה' אלקים", ואלשיך כותב עליו "הנה בשער מהות הנפש הארכנו בפסוק זה ושמך מנהו נזכיר". כך נזכרות פרשיות שונות בספר שערים: בראשית⁶⁴, לך לך, ויצא⁶⁵, ויחי⁶⁶ וכי תשא⁶⁷.

בדיקת הזכרות אלה מראה, שלא היה כאן פירוש רצוף של הפרשה, אלא בעיקר בירור בעייה במחשבה הדתית. פרשיות בראשית וויצא דנות במהות האדם. בפרשת לך לך דן ב"יחס אשר לארץ ישראל עם ישראל עמו יתברך" ועיקרו של דבר "והוא כללות המכוון, כי הארץ הלזו ארץ ישראל התחתונה היא דוגמת ארץ ישראל העליונה ומשופעת ממנה בידו יתברך"⁶⁸. וכן פרשת כי תשא בס' שערים עוסקת במהות קדושת חשבת וכיצד פוגמת המלאכה בדבקות האדם בשכינה בשבת, וזה אגב פירוש דברי חז"ל. כלומר המקומות בשערים הנזכרים בציון שם הפרשה אינם דנים, כנראה, בפירוש כל פסוקי הפרשה, אלא בענין מסויים הקשור בפסוקים אחדים שבפרשה.

הזיקה לפסוקים מסויימים, הביאה כנראה לחלוקה לפרשיות, אך במשך הזמן זנח חלוקה זו בספר שערים, והחלוקה לשערים הפכה להיות עיקר. משרצה בנו ר' חיים לקבוע מקום לפירושי פרקים ביחזקאל, צירפם לספר "שערים" וכך כתב: "אלקט מעט מזער מהגניירים שהם אצלי בה, ואשימם בסוף כל הנביאים, או בשערים בכל דרוש ודרוש שידבר בו כל

60 מראות הצובאות, שמואל א, פרק ב, דף כא, ב.

61 בראשית, דף ו, ד. ד"ה וייצר.

62 תצא, דף רצו, ב. ד"ה קנצי למלין, מציין: "כמבואר אצלנו בשערים פתח שער פרשה זו".

63 קדושים, דף קפו, ב. ד"ה והנה.

64 שם, שם.

65 מצורע, דף קפ, א. ד"ה אמנם הטעם.

66 האזינו, דף שיח, ג. ד"ה וידבר.

67 ויקהל, דף קנה, א.

68 ר' הע' 63.

א' וא' על מקומו יבוא בשלום מפורש ומפואר⁶⁹. מכאן שלפני הבן עמדה חלוקת הספר לדרושים. גם האב מרבה לקרוא לספר "שערים המצוינים לנו בדרושי התורה"⁷⁰. ר' משה אלשיך דן בס' שערים בעיקרי אמונה רבים וכן בהוכחת הדבר שהאמונה בחידוש העולם היא העקרון החשוב ביותר שבעיקרי האמונה⁷¹. כן נידונה בו מעלת הצדיק, הן אגב פירוש מאמר חז"ל "כשעלה משה למרום"⁷² או בנושא לעצמו "והוא במה שכתוב אצלנו בשערים... כי גדולה מעלת הצדיקים ממלאכי השרת"⁷³. ערכו ומעלתו של ספר קהלת מוסברים ליד ביאור מאמר חז"ל "תחלתו וסופו יראה ה'"⁷⁴. כן מובא בשערים פירוש מאמר חז"ל, אשר בפירושו לתורה הוסיף עליו חידוש שנתחדש לו אחר-כך⁷⁵. נראה, איפוא, שהדיונים בענינים השונים אינם כתובים כבירור חופשי ושיטתי של השקפות אלא נאמרו בזיקה לפסוקים ולמאמרי חז"ל. מוזכרות בס' שערים גם דעות מן הזוהר: "בשער נעשה אדם כתבנו, והוא נלמד מספר הזוהר"⁷⁶. וכן: "והוא במה שכתוב אצלנו בשערים כי פנת יקרת ספר הזוהר ורז"ל במקומות אין מספר, כי גדולה מעלת הצדיק ממלאכי השרת"⁷⁷. אלשיך הביא בו גם סיכומי דעות של "מפרשים" וביניהם הרמב"ם⁷⁸, המוזכר פעמים אחדות: "הנה הארכנו בשערינו בשער המזלות, ושם כתבנו טעמים הנמצאים למפרשים לומר כי לא יטיבו מזלות ולא ירעו... והנה הרמב"ם ז"ל בשמונה פרקיו...".⁷⁹ נראה שהדיון בספרו תורת משה פרשת בראשית⁸⁰, על מהות הנפש, דומה מאד לפרק המקביל בס' שערים. בדרך כלל מובאות דעותיו בצורת פירוש, אך יש שהמחבר מרצה רעיון מסויים שנגלה על-ידו: על ענין הידיעה אלקית ציין "והנה בשערים המצוינים לנו, הארכנו ייחדנו על זה שער מיוחד, ומה שהורונו מן השמים להעלות על זה הוא...".⁸¹ אך מקרים כאלה הם נדירים מאד.

- 69 מראות הצובאות, סוף הפירוש לירמיהו, דף צט, ב.
70 כי תבא, דף שז, ב. ד"ה אמנם.
71 וארא, דף צו, א. ד"ה על כן. כן מעיר: "כאשר כתבנו בשערים באר היטב ולאהבת הקצור לא העתקנוהו פה".
72 וירא, דף כה, ב. ד"ה או יאמר דרוש אחר.
73 קדושים, קפו, ב. ד"ה והנה.
74 הקדמה לספר קהלת.
75 תזריע, דף קעו, א. ד"ה והנה.
76 בראשית, דף ז, א. ד"ה אך.
77 קדושים, דף קפו, ב; וארא, דף צו, א.
78 עדות נוספת להזכרת הרמב"ם נמצאת במראות הצובאות, שמואל א, פרק ב, דף כא, ב.
79 כן נזכר הרמב"ם במקום אחר בשערים. עיין שופטים, דף רצב, ד.
80 בראשית, דף ז, א"ב.
81 מראות הצובאות, שמואל א, פרק ב, דף כא, ב.
82 במקומות אחדים הוא מציין "כאשר הארכנו בשער מהות האדם. בראשית, דף ה, ג. ד"ה אמנם. וכן "בשער מהות הנפש הארכנו בפסוק זה", בראשית דף ז, א ועוד. כן ציין במקומות רבים שבגלל רצונו לקצר לא הביא את הדברים שנידונו בהרחבה בס' שערים. עיין וארא, דף צו, ד.

בספר זה נתבטאה בהרחבה ובריכוז השקפת עולמו. חלק מן הדברים שבו קוצרו והוכנסו לפירושו למקרא⁸², ולרוב באו כהקדמות לפסוקים שפורשו⁸³. צורתם הפרשנית של הדיונים הם שחייבו חלוקה כפולה של הספר, לפרשיות ולשערים.

בסוף דברינו ראוי להביא את תיאורו של ר' ברוך ב"ר שמחה קאלימני לס' שערים המובא בהקדמתו לספר תורת משה: "חמשה חומשי תורה שוב הנה חוזר ומגיד בהם חדשות אשר עשה בקרב מאה שערים, המצויינים בפנים שונים, ורוח חיה באופנים. ואותו החבור הוא צומת הגידים, העורקים ועצבים וורידים של מאמרים ומדרשים אגדות חקירות. זה גיד הנושא שלא במתכוין לקשור מעדנות מנעיהם, בכוונות נכוונות משולבות אשה אל אחותה". גם אם נאמרו דברים אלה במליצה, יש ללמוד מהם שהמחבר ריכוז כאן את התכנים מסביב לבעיות מסויימות. ספר שערים אם היה מגיע לידינו ודאי שאפשר היה לברר על-פיו השקפת עולמו של אחד מגדולי חכמי צפת, ועכשיו שלא הגיע לידינו, לא נותר לנו אלא ללקט באמרו שנשמרו בספרי הפירושים של ר' משה אלשיך.

ד. דעתו של אלשיך על לימוד הקבלה⁸⁴

אמרנו שר' משה אלשיך נמנה עם בני חבורתו של האר"י ועסק בקבלה. בספריו מוצאים אנו שנתחבט בשאלה: בלימוד תורה וקיום מצוות, איזו דרך כוחה יפה, דרך הסוד או דרך הפשט? אלשיך מעריך את דרך הסוד, התורה במובנה הקבלי היא חלק מן הקב"ה וגורם חשוב בבריאת העולם⁸⁵. אדם הראשון קיים את התורה על דרך הסוד⁸⁶. אף-על-פי-כן אין להסתפק בלימוד תורה בדרך הסוד בלבד⁸⁷, כשם שאין לאחוז בדרך הפשט בלבד: "והנה ימצאנו ב' מדות בדעות, יש יאמר די לי בהלמוד הפשטי ומה לי עוד לעלות במעלות נפלאות ממני דבר גדול מעשה מרכבה? ויש יאחז בקצה שכנגדו לאמר: הלא הדרך הרוחני הוא אשר ידבק בו איש כי בו יבורך מקור נפשו הרוחני כנודע... ומן הגמרא ודיניו ישמט ידו"⁸⁸. אלשיך מתנגד לשתי הקצוות גם יחד. המסתפק בלימוד הסוד "יקרנו כאצטגנין ההולך במרחבי ארץ ובאישון לילה הלך ילך ומביט השמימה אל כוכבי אל, ולא ישעה אל הארץ מתחת בצעדי רגליו ונפול יפול בא' הבורות וא' הפחתים בלי ראות. כדבר הזה יקרה אל השם כל עסקו, מדת ימיו, על מה למעלה במעשה מרכבה, בלי תת חלק אל למוד

83 על תפקיד ההקדמה בפירושו, עיין ספונות, ה, עמ' קנט. לעתים קרובות ציין כאן תפקיד זה של ההבאה "נקדים...". מצורע, דף קפ, א. ד"ה אמנם הטעם. גם כשלא הזכיר זאת, ברור שההבאה באה כהקדמה לפירוש הפסוקים.

84 סעיף זה משלים את דיוננו על הפשט והסוד כדרכי פירוש, וכן את מחקרנו על המקורות הקבליים, עיין ספונות, ה, עמ' קעא-קעה.

85 שושנת העמקים, שיר השירים א, ז, דף טו, א. ד"ה ועדיין; בראשית, דף ב, ג. ד"ה הקדמה ב.

86 בראשית, דף י, ג. ד"ה אמנם. עיין גם שם, דף יב, א-ב.

87 עיין גם שושנת העמקים, שיר השירים ז, ד, דף מו, ב. ד"ה שני שדיך.

88 רב פנינים, משלי דף לה, ב. עיין גם שם, דף מה, ב.

גדול המביא לידי מעשה ולהבחין בין אסור להתר, כי הלא כשול יכשל כי בסכלו אסורי תורה יהיה דרכו כאפלה".

חייב אדם לעסוק ראשית בלימוד הגמרא ורק אחרי שתהיה לו ידיעה רבה, רשאי הוא לעסוק בתורת הסוד. גם מבחינת שלבי לימוד הסוד יש להתחיל בסוד המתגלה דרך הפשט. רעיון זה מורחב אגב פירוש הפסוק: "דרך פקודיך הבינני ואשיחה בנפלאותיך": דוד המלך, אחרי שביקש להיזדכך בהבנת "סודות הרמים", חשש שהדברים נשגבים ממנו: "ואם תאמר אלי שלא אעצר כח להשיגם, הנה 'דרך פקודיך הבינני'—שלא תאמר אלי ענין אור הסוד לפי גדולת סודם, כי לא יהיו לי עינים לראות ולב להבין. כי אם 'דרך פקודיך', על פי לשון המקרא, הצווי שאתה מצוה תחק, אשר בלשון פקודיך רמוז סוד כל חק וחק בפקודו בצירוף האותיות והתיבות... ובהיותך מסביר לי הסוד דרך פקודיך, אוכל להבין ויכילם שכלי... ואז אזדכך בגוף ונפש, עד שאשיחה בנפלאותיך, הם פלאי הסודות שהם כמלאכים רוחניים אשיג עד אשיח ואדבר בהם"⁸⁹.

הדבר מבורר יותר בפירוש הפסוק "אכל בני דבש כי טוב, ונופת מתוק על חכך"⁹⁰. ההבחנה בין שני סוגי סוד הובאה כאן לצורך הדרישה שאין לפרסם ולהפיץ את "הסוד המופשט": "דעה לך מינך ובך, מה שהוא חכמה המתייחסת לנפשך, הוא דרך הסיד הבלתי מלובש ומעורב עם הפשט... אל תהי קיש קיש קרי להשמיעו תמיד, פן יתבוזה ערכו. אך מה שיהיה על חכך להשמיעו לזולת ולדבר בו תמיד הוא הדומה לנופת שהוא סוד מעורב עם הפשט, אך לא הסוד המופשט שאינו לפי כבודו"⁹¹. אף-על-פי-כן ההולך בדרך הפשט לבדה, יגיע גם הוא לאושר ועשוי הוא להשפיע בעולמות העליונים להורדת שפע: "כי בפשטיות התורה יש ויש כמה וכמה פלגי מים... שהוא גם בדרך החצוני ופשטי ואף ברחובות, מקום בלתי עמוק גם שם פלגי מים" וכן "כי גם בו התקרבות נמרץ אל הפנימיות". כיצד עשוי לימוד תורה בדרך הפשט להשפיע על העולמות העליונים? תשובתו של אלשיך מבוססת על השקפתו במהות התורה: "כי הלא כל חלקי תורתנו אשר גבלו ראשונים הלא המה ארבעה עולים ויורדים בהדרגה, הלא המה פשט רמז דרש וסוד"⁹². דרך הסוד בהיותה העליונה השפעתה ניכרת ביותר בעולמות העליונים, "יותר מהעוסקים בשלשת בחינותיה אשר למטה הימנה, אמנם יבצר מצד מה, מלהרבות ולהמשיך מרוחניותה העליון, למה שכל הדרגותיה דבוקים זה בזה ולא יתפרדו... ומה גם בדבר שגם פשטו רוחני ובלתי נפרד מתוכיותו".

שני נימוקים לדעה שגם דרך הפשט עשויה לפעול בעולמות העליונים: א. דרכי לימוד התורה דבוקות זו בזו, לפיכך הלומד את התורה בדרך הפשט משפיע על הדרגות שלמעלה ממנה בהיותן קשורות. ב. פשט התורה אף הוא רוחני. הוכחה לדעותיו אלו מביא אלשיך

89 רוממות אל, תהילים קיט, כז. דף רסא, א.

90 משלי כד, יג. רב פנינים, דף קלא, א.

91 שם שם ע"ב, ד"ה יאמר אכל.

92 שושנת העמקים, שיר השירים א, ז, דף טו, א. ד"ה ועדין.

ממעמד הר סיני⁹³, בציינו שהיה קשר בין הדברים הפשטיים שנאמרו בסיני, לבין הדרגות העליונות יותר בהשגת הדברים.

מתוך עיון במקומות שונים בפירושו, מתברר, כי אלשיך מתכווין לדרך לימוד פשוטת מיוחדת: "גם בדרך פשטה יש דרך ישר לאנשים בהם, לקשר הדרגו' ולשלשלן באופן יהיו כצנורות כל מדרגה אל שלמעלה הימנה להריק על ידה שפע אש דת רוחניותה עד למטה לארץ הלזו. והוא כי ידעו ראשונה לקשר הפשט עם הרמו והרמו עם הדרש ושלשתן עם הסוד, כי כל אחת מהנה יכונו בפשטו אל איזה דבר הוא רומז ברמו, ואיך מתיפה בדרש ואיך הסוד העליון נרמוז באלה, כאלו עושה מארבע בחינות אלה קשר אמיץ וחרוז אחד... כי על ידי כן נעשו הג' כצנורות אל הורדת שפע מדרך הסוד הדבק למעלה"⁹⁴. דרך זו הורסת את המחיצות בין דרכי הפירוש השונים, מתבססת על לימוד הפשט, אך עוסקת גם בגילוי רמזים ודרשות וסודות דרך הפשט. כדי שהאור העליון יתגלה גם בעולם הגשמי, יש צורך לעסוק בדרך דומה גם בספרי הנביאים והכתובים, "ואז ע"י הכתובים מתגלה האור אשר היחל להתפשט עד הראות למטה בארץ". אלשיך מעריך מאד דרך לימוד זו "כי בהתחברותם יולידו אורות יותר להתפשט מהיות בחינה אחת לבדה, כי כן יתחברו ג' בחינותיהם העליונים ליצירות ייחוד עליון כנודע"⁹⁵. מעניין לראות כיצד דרכי פירוש התורה מצד אחד ושלוש חלקי התנ"ך מצד שני, הופכים מנקודת ראות קבלית לצנורות להעברת שפע ודרכים להתגלותו ולהתגברותו. נראה שאלשיך בבואו לבסס את השקפתו על דרכי הפירוש הושפע מהשקפות קבליות על דרכי ירידת השפע לעולם ותיאר בדרך דומה את פעולת דרכי לימוד התורה בהשתלבן יחד.

אף לימוד בדרך הפשט בעל ערך. רעיון זה מבורר בפירוש הפסוק: "כי אם יש אחרית ותקותך לא תכרת": "דעה חכמה הפנימית אשר הוא לנפשך מתייחסת אליה, אך אם מצאת ויש אחרית, כלומר אשר מצאת מה שיש אחרית שהוא הפשט... אל תחשוב שלא יהיה לך הטוב המקפה לנפשך בעה"ב למה שעסקת בבלתי מתייחס אליה, כי הלא גם בזה ותקותך להשיג חיי העוה"ב לא תכרת, כי גם בו התקרבות נמרץ אל הפנימיות כי נבלע הוא תוך הפשט כדבש תוך שעוה. אלא שעם כל זה טוב טוב הוא, תעשה עיקר מהתוכיות"⁹⁶. דברים אלה מעידים על התלבטות מסוימת ומלמדים שאין אלשיך שלם עם ההעדפה של לימוד בארבע הדרכים, ובכל זאת הוא מיעץ לעשות "עיקר מהתוכיות".

ה. "הסוד" בפירושי אלשיך

בפירושו נמנע אלשיך מדרך הסוד, והוא עצמו כותב על השיטה שנקט בה. התורה מתפרשת ב"דרכי ישרי גדולי וטובי רמו ודרש וסוד, והנה כה מבטינו בספרינו אלו

93 עיין שם, ע"ב ודף טז, א. וכן בפירוש אלשיך למעמד הר סיני. כן מביא אלשיך עובדות נוספות כראייה להשקפתו. עיין שם ע"ב, "וכעובדא דר' אלעזר בן ערך".

94 שושנת העמקים, דף ה, ב.

95 רב פנינים, דף נט, א.

96 שם, כג, יח. דף קלא, ב.

לחקר חיבוריו של רבי משה אלשיך

להיו' קור' ופושט, כי לא שמנו בהם בלתי אל הפש' עיננו ⁹⁷. הרבה התלבט בבואו לכתוב פירוש לשיר השירים, כי "השיר הזה משולל פשט כי כולו סולת הוא הסוד... ואם אמרנו נעמיק נרחיב נגלה סוד ונדרשנו, עמוק עמוק מי ימצאנו" ⁹⁸. קשה להגיע לחקר סודו של שיר השירים "מי עמד בסוד ה' יבא עד תכונת פנת יקרת פני זיוה הודה והדרה". משום כך לא ביסס פירושו אלא על דרך הפשט. ועוד, את ספריו ביקש להפוך נחלה לעם כולו ותורת הסוד אינה נקנית אלא ליחיד סגולה: "אך אמנם נועם שיח סודה לא יאכלו ממנו נא, עד יערה עלינו רוח ממרום ויצא כברק חיצו" ⁹⁹. סופו שמצא דרך ביניים בין הפשט והסוד.

הזוהר הוא המקור הקבלי היחידי שנזכר בשמו בפירושי אלשיך, והוא מובא פעמים רבות, בעיקר לשם הבאת רעיונות קבליים כלליים ¹⁰⁰, בלא הבאת לשונו. ההזכרות הן, בדרך כלל, לצורך קביעת הדרך לפירושו. יסודות קבליים סמויים חודרים גם לשלבי הפירוש: "והוא כי הנה ידענו מספר הזוהר, כי כל הימים אשר יאחז בהם צדיק דרכו לעבוד את ה', קונים הויה ומתקרבים להאיר ולהעיד בעת סילוק האדם מן העולם, כענין ויקרבו ימי ישראל וכו'" ¹⁰¹.

דעות קבליות רבות משולבות לפירוש ללא ציון המקור, בתוספת מילים מעירות כגון: "כנודע" ¹⁰², "ליודעי חן" ¹⁰³, "כנודע מחכמת האמת", כגון: "כי אין קיום ומציאות העמדה לשום כח חצוני אם לא שבאיכותן ופנימיותן מציאות מאור הקדוש כנודע מחכמת

97 ויקרא, בהר, כה, א. דף כא, א. במקומות שונים מציין שרצונו לפרש פשט הענין ולא לעסוק בצפוני סודות או בדרך סוד ה', עיין ויקרא קסד, א.

98 הקדמה לס' שושנת העמקים.

99 שם, שם.

100 לעתים מופיעים פירושי זוהר לענינים מסוימים ומתישבים עם פירוש הכתוב או עם פירוש מדרשי נוגד. עיין שמות, יתרו, קכב, א אמנם. ובמדבר, קרח, יז, ט, דף רלב ב ד"ה הרומז. כאז מופיעה תופעה נדירה: צוט מן הזוהר, וזאת בעקבות דחיית דעת בעל העקידה. הסיבה לשוני בהבאת מקורות קבליים, מזו של המקורות המדרשיים, נובעת בודאי מהשוני המהותי בין המדרש לזוהר, שבאחרון נעלם הפשט. ומתפרש בדרך אלגוריסטית או סימבולית. ואכן במקום שעוד נשארו יסודות פשוטים קיימים – מנצלם אלשיך לצורך פירושו, גם אם אינם רעיונות כלליים. עיין על כך בעמ' 68 בו מובאים יסודות סיפוריים בזוהר המנוצלים בפירושי אלשיך.

101 בהר, כה ח, דף רא, ד. דעות רבות מאד מספר הזוהר מובאות בדרך זו. והרי שתי דוגמאות: "נלמד מספר הזוהר כי הוא יתברך עם כל העולמות שברא, דבר ואמר ביני וביניכם נעשה אדם, כי כל א' יתן חלקו, והוא העה"ז השפל נתן חלקו הוא הגוף החמרי, ועולם הגלגלים בחינת הנפש"; דוגמא ב': הנשמה היא חלק אלוה ממעל, אינה נפרדת ממקורה העליון גם בכואה אל העולם הזה, הקב"ה חושק את חלקו שבאדם, והנשמה נשארת דבקה בו: "ע"כ גדלה חשקו עלינו תמיד ככל אב התאב לראות בטובת בנו יותר מהבן אליו, כי לא נפרד לגמרי ועדין מאיכות נפשו בו כנודע מספר הזוהר".

102 בראשית, דף ח, א. ד"ה או.

103 נח יא, א. דף יט, ב. ראוי לציין שמקורות רבים מן הזוהר שאלשיך השתמש בהם בפירושו ללא ציון מקורם, השתמש בהם גם ר' יאשיהו פינטו והוא הזכיר מקורם. בסיפור קבורת שרה, הולך פינטו בעקבות אלשיך, עיין חיי שרה, פרק כג, דף לה, ג. פינטו, "כסף נבחר", דף כה, א; זוהר, ח"א, דף קכז, א. האגדה נרמזת אצל אלשיך: "והוא כי מלבד אשר בקש לקנותה מאז נכנס בן הבקר שמה וירא מה שבתוכה..."

[קצג]

האמת¹⁰⁴. דברי קבלה מצויים בכל ספרי הפירוש שלו והם יסודות חשובים ביותר בתפישת עולמו של אלשיך, החל ממבנה העולמות, מהות הנפש והאדם ועד טעמי המצוות, השכר והעונש, הגישה לעיקרי האמונה, מהותם וכו'.

יש שאלשיך מזכיר רעיון קבלי ומדגיש שהפירוש הוא שלו, בלי ציון מקורה של הדעה שביסוד הפירוש. את מאמר חז"ל "לעבדה אלו מצוות עשה ולשמרה אלו מצוה לא תעשה", פירש אלשיך: "שהוא אצלי כי ע"י עשותו מצות עשה הוא כעובדה ומצמיחה כי משקה אור מהאור העליון עד בלי די"¹⁰⁵. לעומת זאת רוב ההשקפות באות כאמיתות ידועות שאין צורך להזכיר את מקורן. יסודות קבליים החדורים בהשקפת עולמו אינם נחשבים "סודות", כן אין הוא רואה את פירושו לכתובים כפירושים בדרך הסוד. בפירוש מהות הכפרה משוקעות דעות קבליות רבות¹⁰⁶ וכן מובאים דברים מן הזוהר¹⁰⁷. אף-על-פי-כן כתב: "הנה מבלי הכניס עצמנו בצפוני סודות ראוי לשים לב בצד מה, מה ענין השתי שעירים הללו"¹⁰⁸. ה' השקה את ישראל בהיותם במדבר מן הבאר. אלה הם "מי באר מים רוחניי" מאיכו' משתלשל מרוחניו' תורה שבעל פה למעל'¹⁰⁹. הסבר זה נחשב בעיניו פשט, אך חכמי האמת מבינים את סוד הדברים "ומה גם לחכמי האמת היודעי' מה הוא באר". וכאומרו בהמשך הדיון: "ובזה יובן למבין ענין מאמ' חכמי האמת שאלו לא הכה משה את הבאר לא היו מחלוקות ומלחמות ע"ד הלכה".

אלשיך מבחין, איפוא, בין "סוד" לבין תכנים שאינם סוד, גם אם מקורם דברי קבלה¹¹⁰. הרעיונות שאינם בחינת סוד הם חלק מהשקפת עולמו, ולא תמיד מבחין ביניהם לבין רעיונות מדרשיים של חז"ל. יש שהם מתמזגים יחד בהשקפת עולמו ומשתלבים לפירוש אחד¹¹¹. ראייה חיצונית לתופעה זו תשמע העובדה שאלשיך קורא לחכמי הקבלה גם בשם חז"ל או רז"ל¹¹², שהוא הכינוי הנפוץ אצלו לחכמי המדרש. מן הצד האחר הכינוי "חכמי האמת" אינו מיוחד לחכמי הקבלה, ומכונים בו גם חכמי המדרש. "אך מצינו לרז"ל

104 נח, יא, א דף יט, א.

105 בראשית, דף ת, א.

106 עיין מחשבה ומוסר בפירושו של ר' משה אלשיך, ספונות, ו, עמ' רלו ואילך.

107 עיין אחרי מות, טז, ה דף קפד, א וכן שם ע"ג (הבאה מהרעיא מהימנא) ; וכן שם ע"ד.

108 אחרי מות, טז, ה. גם בפרטי הקרבת הקורבנות ציין: "אך הנה בכל זאת לא שבעה לה נפשנו גם לפי פשט הענין, זולת דרך סוד ה'". עיין ויקרא קסד, א, ד"ה אך. ובפשט נמצאים יסודות רבים שבקבלה: "הן אדם היה כ"א ממלאכי השרת אם לא יחטא ואשם כי יהיה קרוב אל ה' כי נשמתו דבקה בו יתברך גם עודנו בחיים חיותו ואין דבר מפסיק בינו לבין אביו שבשמים כנודע", ועוד כיוצא בכך.

109 במדבר חקת, כ, ז, דף רלה, ב.

110 במקומות רבים בפירושו ניכר הבדל בין דרך סוד מובהקת לבין סוד הנרמז בדרך הפשט. עיין על כך לעיל עמ' 18 ואילך.

111 עיין דרך משל נח, דף יט, א. שם מובא מדרש מוקשה, והוא מפרשו על-פי הקדמות קבליות. על הפירוש למדרש זה עיין בדף לה, ג ; המוטיב המדרשי שפרחה נשמתו של ישראל כשעמדו בסיני, מוסבר בתוצאה מדבקות ושפע. שמות, דף קכת, א.

112 יתרו, דף קכד, ב. ד"ה אמנם בראשית, דף יז, א.

מקבלי האמת והצדק"¹¹³, ומביא בשמם מדרש מסויים. מכאן ברור שאין אלשיך מבחין אלא בין עניינים שהם בבחינת סוד, לבין עולם גדול של אמונות ודעות היוצרות השקפת עולם מושלמת, והשאובות ממקורות המדרש והקבלה. הבחנה נוספת היא בין סוד מופשט שאין לגלותו לבין סוד מעורב בפשט. דרך הסוד, שהוא אינו נזקק לה, הוא הסוד המופשט כי המעורב מצווה לדבר בו וניתן לפרסמו.

מעתה מתעוררות כמה שאלות: א. מהו היסוד להבחנת אלשיך בין רעיונות קבליים שאינם "סוד" המצויים בשפע בפרושי לבין יסודות קבליים שהם סוד והוא מסתייג מהם? ב. מהי גישתו של אלשיך לפירוש מקורות מספר הזוהר? ג. אלשיך חי בצפת בעיצומה של התקופה שבה התפתחו שיטות חדשות בתורת הקבלה, כלום נזקק גם לשיטות אלו? ד. כלום השפיעו יסודות קבליים שבהשקפתו על השקפתו בכללה. האם עליהם בנה אלשיך השקפת עולם עצמאית, או שמא אין השקפתו אלא לקט מתורת הקבלה, והוא הרחיבה במקצת? כדי לדון בשאלות אלו יש צורך בידיעה רחבה בזוהר ובהתפתחות תורת הקבלה בצפת, שכן רעיונות קבליים טמונים בפירושו של אלשיך ללא ציין מקור. אנו נסתפק כאן בבירור נוסף של ההבחנה בין סוד לבין דעות שאינן סוד, — שביסודה מונחת נטייה לפופולריזציה של הדעות הקבליות המובהקות.

להדגמת נטייה זאת נביא דעותיו בשני תחומים חשובים: בתחום האלקות ופעולתה מזכיר רבות את שתי בחינות האלקות — דין ורחמים. אלשיך מסביר את הצורך באחדות הבחינות ולכן מטיף לפעולת האדם להאחדתן, כן רואה הוא בתורה חלק מן המחשבה האלהית, והשכינה כמקור השפע לישראל. אף הנשמה היא חלק מן האלהות¹¹⁴. אלשיך מרבה להשתמש בשם כולל לישויות הרוחניות העליונות "העולם העליון"¹¹⁵. למרות הבחנותיו באלהות אין אלשיך מפרט בין הספירות השונות, ומשתמש הוא במושגים כוללים, כגון "כח עליון", "המילוא העליון"¹¹⁶, "אצילות העליון"¹¹⁷, הקדושה¹¹⁸, "עולם האחדות", "צנורות הקדושה"¹¹⁹. לכלל פירוט הספירות השונות וההבחנה ביניהן אינו מגיע, גם כשהדבר מתבקש מאד. מקום אחד הוא יוצא מן הכלל, אך גם בו הפירוט רק נרמז: "והנה אפשר יהיה השתלשלות דרך צנורות הקדושה משער השמים, והוכן לקבל שפע הקדושה ע"י ירושלים ציון כפי סוד ענינה כנודע, או אפשר יהיה דרך צנורות החצונים"¹²⁰. כן מזכיר אלשיך דעה קבלית: "כי כח חיצוני עליון תאב תמיד ושואב משפע עליון להריק על נפשותם מהם כמאמר ספר הזוהר על פסוק הכפירים שואגים

113 בראשית, דף ח, א.

114 עיין על כך בפרוטרוט, במאמר הנז' בהע' 106, עמ' ר'.

115 בראשית, דף טו, ד.

116 משלי, דף לה, ב.

117 נח, דף טו, ב למטה.

118 בראשית נח, דף יט, א, במקומות אחרים.

119 נח, דף יט, א ד"ה ולבא אל הענין.

120 שם, שם.

לטרף¹²¹. בזוהר מתבאר פסוק זה במקומות רבים ובכולם נמצאות ההבחנות בין הספירות ותיאור הורדת השפע¹²². נראה כי אלשיך הכיר את ההבחנה בין הספירות ולא פירטן בפירושו, במתכוון.

נטיית הפופולריזציה בולטת גם בתחום פעולות האדם להורדת השפע. מהות המצוות והעבירות, השכר והעונש ודרכי הכפרה ועוד יסודות רבים בהשקפתו¹²³ מבוססים על רעיונות קבליים. הדרך העיקרית להורדת השפע היא דרך הסוד הן בלימוד תורה והן בקיום מצוות.

כן ניכרת נטיה זו בשימוש הרב במוטיבים קבליים בפירוש החלק הסיפורי שבמקרא. אין אלשיך מפורר את היריעה הסיפורית הפשוטה, ואינו הופך את הגיבורים לסמלים סימבוליים כפי שעושה זאת הקבלה. השקפת עולם קבלית חודרת לתודעת הגיבורים, אך אין אף פעם חריגה מן הגבולות שהנטייה לפופולריזציה מתירה¹²⁴. אין גיבורי המקרא מבחינים בין חלקי האלהות, מלבד אלה שאלשיך מבחין ביניהם בפירושו ואין פעולתם של הגיבורים להורדת שפע חורגת בדרך כלל מפעולה פשוטה; וגם אם מוצגת היא כפעולה מיסטית, אין אלשיך מפרש מהותה¹²⁵. כל זה אינו אלא שימוש במוטיבים קבליים מתוך נטייה לפופולריזציה.

סוג אחר של שימוש במקורות קבליים בסיפור הוא השימוש ביסודות סיפוריים שבזוהר, המשמשים לעתים בסיס לפירוש הסיפור המקראי. דרך זו אינה רווחת. נביא דוגמה אחת: הזוהר¹²⁶ ואלשיך נזקקים למראות יחזקאל ולפירושם, כדי לתאר את מה שראו ישראל בסיני. הזוהר רומז רמזים מיסטיים לרוב, ואילו בפירושו של אלשיך הכל פשוט. בזוהר כתוב: "תאנה א"ר יוסי חשמל מה דהוה לבא לאשא, דכתיב מתוך האש כעין החשמל, ולא החשמל מתוך האש, מגו אשא דאיהי לגו באשא כעין החשמל דאיהי בתר ארבע דרגין, דכתיב, רוח סערה, ענן גדול, ואש מתלקחת, ונוגה לו סביב. ומתוכה כעין החשמל בתוך האש, ההוא דכתיב ביה ואש מתלקחת". הזוהר ממשיך בתיאור מראות יחזקאל בדרך הסוד. אלשיך אינו רומז רמזים ברורים למהויות מיסטיות ולכל היותר הוא רק סותם: "ד' מסכים יש לשכינה, והם האמורים במראות יחזקאל: הנה רוח סערה וכו' ענן גדול ואש מתלקחת ונוגה לו מסביב. והנה יראה מרז"ל כי המסכים האלה, היותר חיצוני הוא עב וחיצוני מהפנימי אליו, ועל דרך זה הולך ומתקרב אל הקדושה, עד היותו הנוגה מתוך מעין הפנימיות"¹²⁷. אלשיך קיבל, כנראה, מן הזוהר את הרעיון להשוות את

121 שם, שם.

122 זוהר, חלק א, דף רח, ב; רמז, א.

123 עיין עליהם במאמר האחר, עמ'

124 עיין במאמר הנז' בהע' 106. בעיקר עמ' קצט ר' ורל"ז ואילך.

125 עיין שם.

126 עיין חלק ב, דף פא, ב; פב, א וכו'.

127 שמות, יתרו דף קכד, ב. ד"ה אמנם.

המעמד למראות יחזקאל, אך את דברי הזוהר הרומזים למהויות מיסטיות הפשיט מפירושם הקבלי המובהק ותיארם בדרך פשוטה¹²⁸.

יש מקום להשערה שאלשיך הגדיר בדרך הלימוד המיוחדת של הפשט, שנזכרה לעיל¹²⁹, את דרכו שלו בפירוש התורה. מן המחקר על דרכי הפירוש נמצאנו למדים, עד כמה משולבים ב"דרך הפשט" של אלשיך, יסודות ותכנים השייכים לדרכי הפירוש האחרות, וכן הוראנו שהיתה לו נטייה לפופולריזציה של תכנים קבליים ולימודם מפשט הכתוב. הלימוד בדרך הפשט עשוי להשפיע בעולמות העליונים בדומה להשפעה של לימוד הסוד. כל זה מעמידנו על יסוד חשוב בשיטת מחברנו: בזמנו של אלשיך חדרו הדעות הקבליות לתודעת ההמון והפכו אבני יסוד בהשקפת עולמו. בא אלשיך ומילא תפקיד חשוב בגישור בין שני העולמות, הן על-ידי בניית השקפת עולם המבטלת את ההבדלים, והן בהטפה לדרך עבודת ה' פשוטה ורגילה, אך תואמת את אמונות היסוד הקבליות, בהתאם להשקפת העולם זו כל אדם מישראל פועל ומשפיע בעולמות העליונים גם על-ידי קיום המצוות בדרך הרגילה ולימוד תורה כפשוטה. אפשר שיסוד זה גרם להשפעה העצומה של אלשיך בדורות ובדורות שלאחריו, בקהילות רבות בישראל ובזרמים שונים ביהדות.

128 דבר זה חל על פירושו לפסוקי מעמד הר סיני. יתרו, דף סו, ג; דור הפלגה. עיין נח, דף יט, א, ד"ה והנה. הקבל ס' הזוהר, חלק א, דף עה, א, סתרי תורה. סיפור דוד ותמר, וישב, דף קט, ג. הקבל זוהר, שם, דף קפת, א; סיפור קיין והבל. נח, דף כד, א; הקבל זוהר, שם דף לו, ב; וכן ניצול יסודות אליגוריים בסיפור יונה ויצירת פירוש אליגורי רחב לספר יונה. הקבל זוהר, חלק ב, דף קצח, ב; קצט, א. השוואה זו מאלפת ביותר, שכן אפשר ללמוד ממנה על התפתחות פירושו מיסודות הזוהר. לא עסקנו בשאלה חשובה נוספת: האם השפיעו היסודות הפרשניים הפשוטים שבזוהר על השיטה הפרשנית של אלשיך, מאלף מאד לענין זה לראות איך מפתח הזוהר את סיפור אברהם ועפרון ואת הקשיים שהעמיד, המדריכים את הפירוש. עיין תורת משה, חיי שרה, דף סב, ב, וזוהר חלק א, דף קכו, א; סב, ד.

129 עיין עמ' קצב—קצג.